

Brunislav Marijanović,
Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale,
Filozofski fakultet Zadar, Sveučilište u Splitu. Monografije, sv. 2 Zadar 2000.

Primljeno/Received: 2001. 12. 3.
Prihvaćeno/Accepted: 2001. 3. 26.

Sineva Kukoč
HR - 23000 Zadar, Hrvatska
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta,
Obala kralja P. Krešimira IV., 2.

U nakladi Filozofskog fakulteta u Zadru - Odsjeka za arheologiju, u seriji Monografije (Svezak 2) nedavno je izišla knjiga "Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale", autora Brunislava Marijanovića. Knjiga sadrži 197 stranica teksta, relativno opširan sažetak na engleskom jeziku (197-237), crteža na 81 tabli, 50 ilustracija (crteži i fotografije) priloženih u tekstu i 11 priloga (presjeci i tlocrti).

Otkrića i znanstveni dometi ove knjige rezultat su istraživanja u sklopu bosanskohercegovačkog znanstvenog programa "Eneolitik i rano brončano doba istočne Hercegovine", koji je svojevremeno koncipirao B. Marijanović i realizirao ga u okviru Zemaljskog muzeja u Sarajevu u razdoblju 1987.-1989. Iako sva građa u ovoj monografiji potječe s prostora istočne Hercegovine, njeno tiskanje u Hrvatskoj proistječe iz dobro poznate povezanosti prapovijesnih kultura Jadrana i Hercegovine, odnosno, Jadrana i zaleđa. Jer, kako u uvodu navodi autor, istočna Hercegovina, "sama za sebe nije nikakva posebna cjelina već je dio cjelovita hercegovačkog prostora i integralni dio dalmatinskog zaleđa", a hercegovački je svijet "u prirodnom, kulturno-povijesnom, znanstveno-problemskom i svakom drugom pogledu neodvojiv dio jadranskoga prostora".

Premda su u knjizi primarno obrađeni novi istočnohercegovački arheološki nalazi, neizbježno su doticani i problemi jadranskog prapovijesnog svijeta, koji na različite načine korespondiraju s relevantnom istočnohercegovačkom prapovijesnom problematikom. Stoga je ova knjiga doista prilog za buduću sintezu o prapovijesti u zaleđu jadranske obale.

Jezgru Marijanovićeve monografije tvore tri velika poglavlja, posvećena iscrpnoj interpretaciji triju novootkrivenih arheoloških nalazišta na širem području

Stoca u istočnoj Hercegovini. To su naselja: gradina Guvnine (zaselak Gagrice) zapadno od Stoca, Hateljska pećina kod Hatelja iznad Dabarskog polja i pećina Lazaruša u gornjem toku Radimlje. Iskopavao ih je autor ove monografije, suvremenom terenskom metodologijom, što mu je osiguralo "egzaktne" (stratigrafske) arheološke podatke i čvrsta uporišta za njihovu teorijsku obradu. Sva tri nalazišta obrađena su po istoj shemi, sa sljedećim cjelinama: prirodni okviri, povijest istraživanja, način iskopavanja, stratigrafska slika, fortifikacijski sustav, organizacija prostora, gospodarstvo, kulturna stratigrafija, kulturni i kronološki okviri. Autor je dakle, obradio tipologiju (planimetrija, fortifikacije, nastambe i dr.) triju nalazišta, njihovu gospodarsku strukturu, keramičke stilove i tehnike i, napokon, ono najbitnije, njihovu kulturnu stratifikaciju, te ih sinkronizirao sa svim odgovarajućim prapovijesnim pojavama u Hercegovini, na Jadranu i Balkanu.

Premda su u spomenutim naseobinama zastupljene samo pojedine prapovijesne epohe i kulture, uglavnom bez dugotrajnog kulturnog slijeda, ova nalazišta, komparativno analizirana, ipak se problematski odlično nadopunjuju i stoga daju uvid u gotovo cijelu prapovijest Hercegovine, od neolitika do kasnog brončanog doba. Konkretno, u Guvninama autor je ustanovio dvije faze života: razvijeni eneolitik i završnu fazu "posuške" kulture. U Hateljskoj pećini ustanovio je pet faza: stariji eneolitik, mlađi eneolitik, razvijeni eneolitik, rano brončano doba, srednje brončano doba i srednji vijek. Život pak u Lazaruši autor prati kroz dvije faze: mlađi eneolitik i razvijeni eneolitik. Niti jedan lokalitet, dakle, nema puni kontinuitet života. Zajednička im je jedino faza razvijenog eneolitika. Rani eneolitik, kao i srednji eneolitik (danilska kultura), autor nije otkrio na ovim nalazištima.

Nova arheološka otkrića u istočnoj Hercegovini, prezentirana u ovoj monografiji, bitno su obogatila nedovoljno istraženu prapovijest Hercegovine; prije njih hercegovački eneolitik bio je gotovo nepoznat. Analizirajući novu istočnohercegovačku arheološku građu i interpretirajući je u odnosu prema jadranskom kulturnom krugu, autor je u ovom radu iznio cijeli niz novih znanstvenih spoznaja o hercegovačkoj regiji, ali i mnoštvo zanimljivih zapažanja o prapovijesti jadranskog svijeta. Izdvajamo ono najbitnije: o neolitiku, eneolitiku i brončanom dobu.

“Impresso” kulturu (stariji neolitik) u Hateljskoj pećini I obilježava keramički materijal tipičan za “impresso” neolitik Jadrana i zaleđa, ali i keramički ukras koji ima stanovita regionalna obilježja. Taj ukras najtješnje je vezan za stil Zelene Pećine. Srodnost Hateljske i Zelene pećine najočitija je pri ukrašavanju posuda redovima polukrugova i uglatih i izduženih štapićastih motiva u tehnici vrlo gustog utiskivanja. Marijanović uočava i neke razlike između ova dva lokaliteta, konkretno, (relativno skromnu) hateljsku pojavu motiva izvedenog utiskivanjem ruba školjke, koji je čest na Jadranu, ali nepoznat u Zelenoj pećini. To pak Hateljsku pećinu i približuje jadranskom krugu keramičkog ukrašavanja. Autor stoga zaključuje da je u istočnoj Hercegovini (Hateljska i Zelena pećina) postojala posebna “impresso” varijanta u sklopu jadranskog “impresso” izraza. Na temelju izrazitih srodnosti Hateljske pećine i Zelene pećine III, te s obzirom na pojavu starčevačkog importa slikane keramike u ovom hateljskom sloju, B. Marijanović određuje Hateljsku pećinu i kao razvijenu i kasnu fazu “impresso” kulture. U Marijanovićevoj argumentaciji ovih relativnokronoloških odnosa, međutim, ostaje nejasna uloga keramičkog ukrasa izvedenog rubom školjke (Marijanović 2000: 110-111, bilj. 29).

Naglašeno slaba zastupljenost srednjeneolitike građe u Hercegovini, pojava je znanstveno još neobjašnjena. Mali broj nalazišta srednjeg neolitika u Hercegovini više se ne može pravdati niskim stupnjem istraženosti, smatra Marijanović.

Uz eneolitičku problematiku istočnohercegovačkog i jadranskog prostora Marijanović se u knjizi naj iscrpnije bavi problemima mlađeg neolitika hvarsko-lisičićkog tipa i procesima njegovog prerastanja u eneolitičke strukture. Za praćenje ovih procesa u istočnoj Hercegovini najpogodnije su Hateljska pećina II i Lazaruša I. Hvarsko-lisičićka kultura Hateljske pećine II posebno je bliska lisičićkoj kulturnoj varijanti. Ipak, u Hateljskoj građi nedostaje crveni “crusted” slikani motiv, inače brojan u Lisičićima; također, Hateljska pećina ima samo jedan keramički ulomak s kaneliranim ukrasom, koji je, u obliku kaneliranog prepleta, svojstven Lisičićima. Razlike Lisičići - Hateljska pećina II Marijanović objašnjava regionalnim razvojem hercegovačkih keramičkih stilova. Autor stoga pretpostavlja u Hercegovini postojanje dvaju različitih stilskih izraza hvarsko-lisičićke kulture: a) zapadni, s dominacijom bojanja, vezan za Jadran, i b) istočni, s dominacijom urezivanja. Spomenuti pak hateljski

kanelirani ulomak ima okomite kanelire, ali taj “ukras je u cjelini znatno bliži nešto mlađim pojavama toga tipa nego lisičićkom tipu kanelura” (Marijanović 2000: 113). Ovaj ulomak, dakle, nema tipičan hvarsko-lisičićki karakter. Hateljski “kanelirani ulomak” odlično se veže za odgovarajuće nalaze s većeg broja nalazišta na jadranskoj obali i zaleđu, stratigrafski uvijek vezanih za slojeve iznad klasične hvarsko-lisičićke kulture” (Marijanović 2000: 115). Tom ulomku autor također nalazi analogiju u srodnim oblicima kaneliranja iz Ravlića pećine II C.

Svjestan činjenice o ograničenim mogućnostima zaključivanja na osnovi samo jednog ulomka kaneliranja, koji u Hateljskoj pećini “upućuje na početak onog razvojnog procesa koji se na prostoru hvarsko-lisičićke kulture odvijao neposredno na prijelazu iz neolitika u eneolitik”, Marijanović, uvažavajući i neke druge činjenice, predlaže sljedeće relativno-kronološke odnose: Hateljska pećina II - Ravlića pećina IIB (najkasnije početak IIC) - Hvar-Lisičići II - Butmir III - Vinča C/D (Marijanović 2000: 115-116).

O keramičkoj tehnici kaneliranja Marijanović također navodi “Onaj mali broj keramičkih nalaza ukrašenih kaneliranjem, premda ima obilježja neolitičke tehnologije i nedvojbeno pripada lokalnoj keramičkoj produkciji, tipološki je vezan za sasvim drugo kulturno područje. Dakako, riječ je o Salcuta-Bubanj-Hum-Krivodol kulturnom kompleksu za koji je jednim dijelom vezana općenito pojava kanelirane keramike na širem prostoru od Albanije preko Crne Gore do sjeverne Dalmacije i njezina hercegovačkog zaleđa.” (Marijanović 2000: 185)

Arheološki materijal Lazaruše i Marijanoviću je bio povod za još detaljniju raspravu o postupnom preoblikovanju (eneolitizaciji) starih, neolitičkih struktura.

Lazaruša I pripada hvarsko-lisičićkoj kulturi, međutim, Marijanović ističe da u tom horizontu nedostaje klasičan hvarsko-lisičićki keramički ukras i da se pojavljuju elementi nepoznati toj kulturi. Po tome Lazaruša I najviše podsjeća na Popov do kod Goražda ili pak Gradac kod Konjica i, djelomično, na slično stanje u gornjim slojevima Lisičića te u Varvari A1. Sva ta nalazišta pripadaju degeneiranoj hvarsko-lisičićkoj kulturi, s keramikom koja uglavnom nema tipičnu hvarsko-lisičićku ornamentiku i koja samo još svojom tipologijom i tehnologijom svjedoči o pripadnosti spomenutoj kulturi. Precizniji relativno-kronološki položaj Lazaruše I Marijanović uspostavlja komparirajući je i s Ravlića pećinom. Prema tome, već degenerirani hvarsko-lisičićki oblici Lazaruše i razvojno i kronološki stoje negdje između Goražda i Konjica, s jedne strane, i prijelaza Ravlića pećine IIB u fazu IIC, s druge strane. Ravlića pećinu IIC autor je već ranije opredijelio u rani eneolitik, tj. ona “pripada završnoj fazi hvarsko-lisičićke kulture i predstavnik je ranog eneolitika istočne jadranske obale (Marijanović 2000: 162). U Lazaruši I naime nije otkrivena kanelirana keramika, koja je bitna odrednica Ravlića pećine IIC, odnosno ranog eneolitika.

Razdoblje razvijenog eneolitika u Hateljskoj pećini III obilježeno je dvama tipovima posuda. Prvi tip s proširenim i prema unutra koso rezanim obodom, Marijanović objašnjava u kontekstu “stanovitog oblika kulturnih utjecaja stavljenih u širi kontekst indoeuropeizacije ovog dijela Balkanskog poluotoka” (Marijanović 2000: 117-118). Autor oprezno dozvoljava povezivanje tog keramičkog tipa za odgovarajuće tipove s prostora istočnog Balkana i donjeg Podunavlja. Pri objašnjenju drugog keramičkog tipa - posude s prstenasto zaobljenim obodom, autor se priklanja mišljenju onih autora (B. Čović), koji ga smatraju autohtonom izrađevinom. Potaknut ovakvom keramičkom strukturom Hateljske pećine III, autor zaključuje da Hateljska pećina III zapravo odgovara povijesnom segmentu koji ne obilježavaju populacijske migracije već samo kontakti dvaju različitih kulturnih komponenti (istočnobalkanske i zapadnobalkanske).

Slika Hateljske pećine III, odnosno, razvijenog eneolitika ovog područja obogaćena je i ukrašenom keramikom, koja je “gledajući u cjelini, zapravo skup raznorodnih pojava: nalazi cetinskog tipa, ljubljanskog tipa, žlijebljena, barbotino keramika i dr.” (Marijanović 2000: 120). Za te je nalaze bitno “što se ovdje ne iskazuju ni u obliku konzistentnih niti međusobno razdvojenih pojava kojima bi bilo moguće pripisati karakter samostalnih kulturnih manifestacija, pa u tom smislu potvrđuju stratigrafska zapažanja s drugih nalazišta.” (Marijanović 2000: 120).

Definirajući fizionomiju Hateljske pećine III, Marijanović dobrim dijelom definira (razvijeni) eneolitik istočne Hercegovine, ali i eneolitičku građu znatno šireg prostora. U životu Hateljske pećine III sudjeluje više komponenti, koje autor izvodi iz različitih kulturno-etničkih manifestacija razvijenog eneolitika. Naglašava da je samo jedna od tih komponenti autohtona, konkretno, ona konkretizirana u keramici sa zaobljenim recipijentom s visokim vratom i prstenasto zaobljenim obodom. Sve ostale komponente (keramika cetinskog i ljubljanskog tipa, žlijebljena i “barbotino” keramika, te posude s koso rezanim obodom), znatno su slabije zastupljene u odnosu na onu autohtonu i znak su izvanjskog kulturno-etničkog utjecaja na autohtone strukture.

Ovakva keramička struktura Hateljske pećine III autoru je povod za pitanje: je li ljubljanska keramika na Jadranu samostalna kulturno-etnička manifestacija (tj. integralni dio “jadranske grupe” prema P. Korošec, odnosno “jadranskog tipa ljubljanske kulture” prema S. Dimitrijeviću), ili je ona samo kulturno-etnički element inkorporiran u neki drugi sadržaj? Marijanović smatra da je ljubljanska keramika samo kulturni element, koji je prenesen u hercegovački i jadranski svijet, kulturno-etnički bitno različit od onog ljubljanskog. Jer, nije moguće dokazati prisutnost ljubljanske (kao ni vučedolske) kulture u Hercegovini i na Jadranu. “Pod pojmom jadranski tip ljubljanske kulture treba podrazumijevati samo i isključivo određenu keramičku vrstu koja se razlikuje od drugih nalaza s kojima je

asocirana, prije svega, prema svojim ornamentalnim svojstvima, izvorno vezanim za autentičnu ljubljansku kulturu, ali koja na jadranskom prostoru ni prema zastupljenosti ni prema značenju ne premašuje vrijednost sekundarne komponente u kulturnoj fizionomiji onih nalazišta na kojima dolazi i onoga relativno-kronološkog odsjeka unutar kojeg se javlja” (Marijanović 2000: 126).

Hateljsku pećinu III autor stoga precizno definira kao vrlo složenu, ali konzistentnu pojavu, s analogijama u istovremenoj kulturnoj dinamici na većem dijelu jadranske obale. Tu pojavu tvore elementi različitog podrijetla, koji su bili “ubačeni” i s vremenom asimilirani od autohtonog hercegovačkog, odnosno jadranskog supstrata. Za Hateljsku pećinu III, koja oslikava razvijeni eneolitik hercegovačkog prostora, autor predlaže sljedeći relativnokronološki odnos: Hateljska pećina III-Ravlića pećina IIIA, Guvnine I, Lazaruša II, Velika gradina u Varvari A1, Gudnja V-Odmut V/VI. Ovom kronološkom lancu pridodaje i prvu fazu cetinske kulture.

Kako se u ovom horizontu pojavljuje i žlijebljena keramika, autor nešto detaljnije raspravlja o mnogim problemima koji su u literaturi već impostirani u vezi s njezinim podrijetlom i značenjima u razvijenim eneolitičkim strukturama u Hercegovini, odnosno, na Jadranu. Naglašava činjenicu da ta keramika nigdje na Jadranu i u zaleđu nije dominantna pojava, već se gotovo u pravilu pojavljuje uz neke druge keramičke vrste. Ona je “uvijek samo dio sadržaja slojeva čiju fizionomiju određuju druge, znatno brojnije pojave” (Marijanović 2000: 34). U tom pogledu jedino su Guvnine i izuzetak, gdje žlijebljena keramika dominira. Njezin glavni motiv žlijeba, izveden snažnim utiskivanjem trokutastog ili četvrtastog predmeta, ponekad je praćen nizovima uboda.

Nakon osvrta na sva dosadašnja relevantna mišljenja o podrijetlu žlijebljene keramike (A. Benac, Č. Marković, N. Petrić, Š. Batović, B. Govedarica, B. Čović), Marijanović iznosi svoje razmišljanje o istom problemu. Smatra da je ona na svim nalazištima nagla pojava, bez postupnog razvoja i da stoga nije moguće dokazati njezin autohtoni nastanak na Jadranu i u zaleđu; njezina osebujna fizionomija ne može se izvesti iz vučedolskih, lasinjskih ili pak ljubljanskih kulturnih struktura. Najbolje analogije žlijebljenoj keramici Marijanović nalazi na istočnom Balkanu i donjem Podunavlju. Stanovite sličnosti nalazi joj i u Srednjoj Europi u kompleksu vrpčaste keramike, čime se Marijanović približuje Čovićevim razmišljanjima o istom problemu. Prema tome, u Guvninama, pojava žlijebljene keramike, gdje nju, kao i dominantnu pojavu, prati pojava drugih keramičkih vrsta (ljubljskih i dr.), znak je novih kulturno-etničkih prodora negdje s Istoka. No, ti prodori imali su karakter ograničenih migracija, koje u Hercegovini i na Jadranu nisu bitno utjecale na autohtoni kulturni tijek razvijenog eneolitika.

Do sličnih zaključaka autor je došao analizirajući “Schnur” keramiku, koja je na dobrom dijelu lokaliteta

asocirana sa žlijebljenom keramikom. Dok je keramički ukras Guvnine i potpuno u znaku žlijebljenja, Lazaruša II je, kako navodi autor, arheološko nalazište s najviše "Schnur" keramike na sjeverozapadnom Balkanu. Kako je ta keramika stigla na Balkan seobama sa stepskog Istoka, mogu se u ovo vrijeme i u Hercegovini pretpostaviti etničke migracije, ali isključivo maloga opsega. Prema tome, populacijsku osnovu ne samo Hateljske pećine III A, Guvnina I, već i Lazaruše II tijekom razvijenog eneolitika i nadalje predstavlja autohtoni, neolitički, supstrat. Postoji, dakle, puni kulturno-etnički kontinuitet ranog u razvijeni eneolitik u Hercegovini.

O cetinskoj pak kulturi na ovim istočno-hercegovačkim lokalitetama Marijanović progovara u više navrata. Konkretno, u Hateljskoj pećini III uočava u fazi razvijenog eneolitika koegzistenciju keramičkih elemenata ljubljanskog i cetinskog tipa. Kako je tih cetinskih nalaza ovdje nađeno malo, zaključuje da Hateljska pećina III najvjerojatnije nije pripadala toj kulturi, već je samo poprimila stanovite cetinske elemente s okolnog područja. Prema tome, cetinska kultura u Hateljskoj pećini III, prema Marijanoviću, vjerojatno je samo rezultat "razmjene" ideja pri keramičkom ukrašavanju ili pak nekih lokalnih populacijskih kontakata. Ali, i ovako cetinsko prisustvo autoru je indikativno za rješavanje podrijetla trakastog ukrasa na cetinskoj keramici, "čiji ornamentalni sustav karakterizira izrazita heterogenost elemenata izvorno vezanih za različite kulturno-etničke manifestacije" (Marijanović 2000: 122). U svakom slučaju, iz ovih navoda, kao i iz prije spomenutih kulturno-vremenskih sinkronizama, vidljivo je da prvu fazu cetinske kulture Marijanović određuje u razvijeni eneolitik (Marijanović 2000: 43, 121-122, 156).

Posuškoj kulturi, tek nedavno izdvojenoj (B. Čović), pripada materijal Hateljske pećine IV a-b i Guvnina II. Oba navedena nalazišta, odnosno, njihov kulturni sadržaj, glavni su oslonac ne samo u periodizaciji te kulture već i u definiranju tipoloških i ornamentalnih obilježja njezine zrele faze Gagrice/Hatelji" (Marijanović 2000: 187). Arheološka građa Hateljske pećine i Guvnina, bitna je dakle, za objašnjenje postanka i evolucije još slabo poznate posuške kulture, koja je vremenski, prema Marijanoviću, "djelomice paralelna sa cetinskom kulturom", s kojom se "dobrim dijelom poklapa i u prostornom pogledu" (Marijanović 2000: 187). U ovom kontekstu važna je činjenica da se upravo na stratigrafiji Hateljske pećine prati puni kulturni slijed od razvijenog eneolitika do kraja srednjeg brončanog doba.

U ovom osvrtu parafrazirane su i citirane neke važnije Marijanovićeve znanstvene spoznaje, teze i hipoteze o bitnim problemima hercegovačke i jadranske prapovijesti. Količinom prezentiranog materijala, ali i problematikom slojevitošću, u prvi plan izbija epoha eneolitika. U slaboj istraženosti te epohe, Marijanovićeva monografija dobiva dodatna značenja.

U arheologiji eneolitika na Jadranu i zaleđu još nisu jasno definirane konkretne kulture: stoga je nepoznata njihova vremenska stratifikacija, područje rasprostiranja i međukulturni dodiri. Ne postoje niti općeprihvaćeni nazivi pojedine kulture (npr. ljubljanska grupa, jadranska varijanta ljubljanske kulture, protonakovanska i nakovanska kultura, pelješka kultura ranog eneolitika i sl.). Što je najvažnije, nisu usuglašena mišljenja o kategorijama (keramičkog) materijala koji je primaran u definiranju konkretne kulture. Glavni razlog tome svakako je slaba istraženost ove epohe, te iz toga proizišle stanovite metodološke "pogreške" u pristupu problematici. Urađena su, dakako, kulturne stratifikacije i periodizacije eneolitika na ovom prostoru (P. Korošec, S. Dimitrijević, Š. Batović i dr.), međutim, one se razlikuju u temeljnim aspektima. Ipak, s vremenom, primjetno je stanovito usuglašavanje stavova o nekim ključnim problemima.

U ovoj monografiji, iz objektivnih razloga, autor nije ponudio "konačne" sheme za periodizaciju, kronologiju, genezu i evoluciju hercegovačkog i jadranskog eneolitika. Ali, Marijanovićovo viđenje ove epohe potpuno je jasno, pogotovo ako se ono "iščitava" kroz njegov sveukupan arheološki rad, koncentriran upravo na eneolitičkoj problematici sjeverozapadnog Balkana i Jadrana.

Marijanović dijeli eneolitik na dvije faze: rani eneolitik i razvijeni eneolitik. Pozivajući se na postojeće stratigrafske izvore, autor odbacuje mogućnost primjene troperiodne sheme za područje Hercegovine i Jadrana. Time želi istaknuti samosvojnost eneolitika ovog prostora. Također, autor izbjegava upotrebu bilo kakvih naziva za "potencijalne" kulture. Služi se samo "dijagnostičkom" arheološkom građom, podrijetlom uglavnom iz stratigrafskih konteksta. Rani eneolitik definira kao horizont s kaneliranom keramikom. Horizontu "kaneliranja" stratigrafski uvijek prethodi sloj kasnog neolitika. Kanelirana keramika, međutim, nije zastupljena kao samostalna kategorija; uvijek je asocirana s neolitičkim materijalom. Horizont "kaneliranja" nije nova kulturna pojava već je završetak hvarsko-lisičićke kulture koja kronološki pripada eneolitiku; preciznije, horizont kanelirane keramike ima "samo značenje prirodnog produžetka i dalje opstojnosti autohtone kasnoneolitičke populacije i njezine kulture u okviru jedne faze, koja kronološki i kulturno pripada eneolitiku" (Marijanović 1992: 12-13). Razvijeni pak eneolitik, premda naglašeno heterogen, ipak je kulturno (stratigrafski) konzistentan; nema stratigrafskih potvrda za njegovu podjelu na dvije faze. On se redovito nalazi ispod sloja ranog brončanog doba. I upotrebom termina "rani" i "razvijeni" autor naglašava postupnu i autohtonu evoluciju eneolitičkih struktura.

Iscrpna analiza (razvijeni) eneolitika, koji kontinuirano iz prethodnog razvoja, znanstveno je najizazovniji dio knjige. On je odraz autorovih dugogodišnjih nastojanja da prevrednuje sve dosadašnje teze o identitetu eneolitičkih "kultura" (ljubljske,

vučedolske i dr.) i njihovoj kulturnoj stratifikaciji, kao i različita mišljenja o kulturno-etničkim procesima, obično obuhvaćenim pojmom "indoeuropeizacija" Jadrana i zaleđa (Hercegovina). Originalna su i autorava zapažanja o ranom eneolitiku, čime se on priklanja, danas sve prisutnijoj, tezi o podrijetlu eneolitika iz neolitičkih osnova u ovoj regiji. Doduše, u monografiji, problem transformiranja neolitika u eneolitik (eneolitizacija) tek je u drugom planu, jer rani eneolitik, kao kvalitativno nova pojava, zapravo nije nađen u istočnoj Hercegovini. "Prema tome, unatoč većem broju kulturnih komponenti, vezanih za različita područja Balkana i Panonije", zaključuje Marijanović, "osnovni nositelji kulturnog razvoja ovog stupnja eneolitika i dalje ostaje autohtoni supstrat, točnije nositelji hvarsko-lisičićke kulture kasnog neolitika, koji krajem tog razdoblja prapovijesti postupno gube svoj raniji kulturni identitet, ali ipak, ne proživljavaju proces nestajanja nego, naprotiv, proces transformiranja u novi kulturni izraz, najprije tijekom ranog, a zatim i razvijenog eneolitika" (Marijanović 2000: 186-187).

Logično je da je u ovakvom pristupu relevantnoj problematici autorov interes koncentriran na analizi kulturnih procesa, poglavito onih dugotrajnih, u kojima sudjeluju različite kulturne i etničke komponente.

Ne treba isticati koliko je za arheologiju zahtjevno istraživanje kulturnih procesa. Svjesna dotadašnjih ograničenih dometa u njihovom proučavanju, "nova" arheologija 60-tih (posebno *Processual Archaeology*), kao jedan od prioriteta, postavila je upravo rekonstrukciju (interpretaciju) tih kulturnih pojava. Proces je život kulture. On je kulturna dijalektika: trajanje, protjecanje, preoblikovanje. Sve to ne može se obuhvatiti shemom ili definirati formulom. Ali, da bi postigla maksimalnu jasnoću u iskazu, (arheološka) znanost iziskuje pojednostavnjenje (apstrakciju i generalizaciju). I kod analize prijelaza jednog kulturnog oblika (sustava) u neki drugi, neizbježno je njihovo jasno vremensko i kvalitativno razgraničenje, dakako, uz saznanje da je ono uvijek mehaničko i uvjetno, osobito u početnim fazama istraživanja "arheološke" kulture. U želji da izbjegne shematizaciju onog doista složenog, kao što je proces transformiranja neolitičkih

u eneolitičke strukture ("eneolitizacija neolitika"), Marijanović međutim, ponekad iznosi tvrdnje, koje za čitatelja "neupućenog" u eneolitičku problematiku, mogu biti ponešto nejasne. Konkretno, ako je rani eneolitik s kaneliranom keramikom puni produžetak neolitičkih kultura, čitatelj se pita, po čemu je on u kulturnom smislu uopće nova (eneolitička) tvorevina? Predstavlja li rani eneolitik (horizont "kaneliranja") proces eneolitizacije neolitika ili pak proces "neolitizacije" eneolitika? Slijedi i temeljno pitanje: Kada zapravo počinju nove, eneolitičke kulture i koji su kriteriji za njihovo prepoznavanje?

Sličan metodologijski pristup primjetan je i kod definiranja početka nekih brončanodobnih kultura. Prvu fazu cetinske kulture autor je eksplicite smjestio u kasni eneolitik. Međutim, u toj fazi, prema autoru, cetinska kultura nije prepoznatljiva kao samostalna kategorija (Marijanović 1997: 1-8); kao osebujan kulturni entitet prepoznatljiva je tek u ranoj bronci, kada autor datira njezin pravi početak. No, možemo li izlučiti početnu fazu konkretnog i samosvojnog kulturnog fenomena, ako taj fenomen još nije oblikovan kao takav.

Stanovita autorava neodlučnost u razgraničenju pojedinih kulturnih entiteta (sustava), pri čemu on možda previše naglašava "prijelaznu" prirodu jednog kulturnog segmenta, koji istovremeno ima attribute "starog" i "novog", posljedica su autorovih nastojanja da "opiše" i maksimalno raščlani složene procese dijalektičnog izrastanja novog iz postojećeg.

Knjiga "Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale" sadrži brojna znanstvena otkrića i originalne interpretacije relevantne problematike. Ona donosi novi, stratigrafski određen arheološki materijal, toliko potreban boljem poznavanju prapovijesti, osobito eneolitika u jadranskom zaleđu. Najvažnije je pak da je u njoj prepoznatljiv autorov "rethinking" stav: težnja da, polazeći isključivo od dostupne "dijagnostičke" arheološke građe, osobito u analizi eneolitika, na stanoviti način krene iz početka. Marijanovićeva knjiga stoga je bitna u budućim istraživanjima eneolitičke epohe i vrlo važna pri interpretiranju dobrog dijela prapovijesti Jadrana i njegova zaleđa.

POPIS LITERATURE

- Marijanović 1992 B. Marijanović, Neka pitanja eneolitika istočnog Jadrana, *Diadora* 14, Zadar, 5-21
Marijanović 1997 B. Marijanović, Cetinska kultura, Rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika, *Radovi FF u Zadru* 36 (32), Zadar, 1-8
Marijanović 2000 B. Marijanović, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Zadar, 1-237